

Μνήμων

Τόμ. 16 (1994)

Ο ΥΠΕΡΤΑΞΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Ε. ΛΕΚΚΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.561](https://doi.org/10.12681/mnimon.561)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΕΚΚΑΣ Π. Ε. (1994). Ο ΥΠΕΡΤΑΞΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ. *Μνήμων*, 16, 95–106.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.561>

Ο ΥΠΕΡΤΑΞΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα προβλήματα που η μελέτη του εθνικισμού από τη σκοπιά της Ιστορικής Κοινωνιολογίας έχει να αντιμετωπίσει είναι η θεωρητική δυσχέρεια να συναρτηθεί το αντικείμενό της με τα συμφέροντα μίας ή τής ίδιας πάντοτε κοινωνικής τάξης. Πρόκειται για αδυναμία, που προκύπτει από τη συγκριτική ανάλυση του εθνικιστικού φαινομένου στις διάφορες χωρο-χρονικές μεταλλαγές του. Η ανάλυση αυτή αποκαλύπτει δύο σχεδόν μόνιμα γνωρίσματα: αφενός την τεράστια πολυμορφία που χαρακτηρίζει την κοινωνική σύνθεση των όπαδων του εθνικισμού και αφετέρου την έλλειψη σαφών κοινωνικών αναφορών στο ίδιο το εθνικιστικό πρόταγμα.

Θεωρώ πως το ζήτημα βρίσκεται στον πυρήνα του λεγόμενου «εθνικιστικού μυστηρίου» — αυτού του φαινομένου με την τεράστια πλαστικότητα μορφής, τη δυναμικότητα αλλαγών, την έπιτυχία εξάπλωσης και τη χρονική άντοχή, που συνεχίζουν να προκαλούν σύγχυση στην κοινωνική θεωρία. Συνεπώς, η ένασχόληση με τη συγκεκριμένη θεματική επιδιώκει να συλλάβει τις έγγενεις δυνατότητες τής εθνικιστικής ιδεολογίας να εξάπλώνεται, να επικρατεί και να διατηρείται. Η αναλυτική αυτή φροντίδα δεν έχει μέχρι στιγμής υπηρετηθεί ικανοποιητικά από τις δεδομένες προσεγγίσεις τής κοινωνικής θεωρίας με τα κλασικά εξηγητικά σχήματα και τις συμβατικές έννοιολογικές κατηγορίες.

Καταρχήν, δύο λόγια για το ζήτημα τής κοινωνικής εκπροσώπησης του εθνικισμού. Η κοινωνική σύνθεση των όπαδων τής εθνικιστικής ιδεολογίας διαφέρει ιστορικά τόσο πολύ κατά περίπτωση, ώστε να είναι αδύνατη οποιαδήποτε γενική ή απaráλλακτη απεικόνισή της. Άριστοκράτες, άστοί, μικροαστοί, άγρότες — όλοι συναντώνται σε ποικίλους μεταξύ τους συνδυασμούς στο κοινωνικό υπόστρωμα των κοινωνιών τής εθνικιστικής ιδεολογίας, χωρίς κάτι τέτοιο να σημαίνει πως ή ίδια ή εθνικιστική ιδεολογία μπορεί να ταυτισθεί (ή έστω να συσχετισθεί κάπως σταθερά) με οποιαδήποτε από αυτές τις κατηγορίες. Και τουτό, διότι οι όπαδοί τής εθνικιστικής ιδεολογίας γενικώς συναπαρτίζουν ένα φάσμα που μπορεί να ποικίλλει δραματικά όχι μόνον από

τή μία έκδοχή του φαινομένου στην άλλη, αλλά και σε διαφορετικές φάσεις κατά την εξέλιξη ενός και του ίδιου τύπου εθνικισμού.

Η επισήμανση μπορεί να ξενίζει, αφού αντιβαίνει προς την παλαιά και αρκετά διαδεδομένη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η επικράτηση της εθνικιστικής ιδεολογίας ταυτίζεται με την προαγωγή των συμφερόντων της αστικής τάξης. Η αίτιακή αυτή συνάρτηση περιέχει βεβαίως μεγάλο βαθμό αλήθειας, ιδιαίτερα για εκείνες τις περιπτώσεις των πρωτογενών εθνικισμών της δυτικής Ευρώπης του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, όπου η πορεία του εκσυγχρονισμού προσέλαβε άμεσες κοινωνικο-οικονομικές διαστάσεις και όπου, συνακόλουθα, ο ρόλος της αστικής τάξης (σε οποιαδήποτε μορφή) υπήρξε λίγο-πολύ δεδομένος¹. Από τότε όμως η άρχική αυτή σύμπτωση δεν επαναλαμβάνεται αναγκαστικά. Η εμφάνιση και η ανάπτυξη της εθνικιστικής ιδεολογίας δεν προϋποθέτει την ενεργητική συμμετοχή ή ακόμη και την υπαρξη της αστικής τάξης, όπως αποδεικνύουν τα πολλαπλά παραδείγματα των δευτερογενών εθνικισμών στην ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα, καθώς και μεγάλος αριθμός από τους νεότερους εθνικισμούς στο λεγόμενο Τρίτο Κόσμο κατά τον 20ο αιώνα. Στην επικράτηση της εθνικιστικής ιδεολογίας τα τελευταία τριακόσια χρόνια πρωταγωνιστικό ρόλο έχουν, κατά περίπτωση, παίζει ο παραδοσιακός κληρός και η αριστοκρατία (Πολωνία και Ρουμανία), οι μικροί γαιοκτήμονες (Ουγγαρία), ή συντηρητική ολιγαρχική τάξη των *meiji* (Ιαπωνία), οι ιδιοκτήτες μεγάλων φυτειών (Λατινική Αμερική), οι εκπρόσωποι του εμπορικού κεφαλαίου στις διάφορες μορφές του (Ελλάδα και Βαλκάνια, γενικότερα), οι γραφειοκράτες και οι στρατιωτικοί (Τουρκία, Τρίτος Κόσμος), ακόμη και η εργατική τάξη (Γερμανία), ενώ δεν είναι άγνωστη ή αδιάφορη έως έχθρική στάση της αστικής τάξης (όπου υπήρχε) στην εμφάνιση του εθνικισμού (Βέλγιο, Πολωνία, Σκωτία, Χώρα των Βάσκων)².

Ίσως η μοναδική κοινωνική σταθερά του εθνικιστικού φαινομένου να είναι

1. Ένας πρόσθετος λόγος εξαιτίας του οποίου η αστική τάξη τείνει να θεωρείται «ή κατεξοχήν πατριωτική τάξη» είναι επειδή η ταύτισή της με τη γενική και πολυσυλλεκτική *Εθνική Ίδέα* είναι εύκολότερη και προσφορότερη από οποιαδήποτε άλλη μορφή κοινωνικής αλληλεγγύης ή συμμαχίας. Βλ. σχετ. E. Hobsbawm, «Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914», στί: E. Hobsbawm & T. Ranger (έπιμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983, σ. 301-302.

2. Βλ., μεταξύ άλλων, Royal Institute of International Affairs, *Nationalism*, Λονδίνο 1963 (2η έκδ.), σ. 82-83· H. Kohn, «Nationalism», στί: A. de Crespigny & J. Cronin (έπιμ.), *Ideologies of Politics*, Όξφόρδη 1975, σ. 149-151· B. Anderson, *Imagined Communities*, Λονδίνο 1983, σ. 51, 76, 91-93· A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Όξφόρδη 1986, σ. 166-167 και E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge 1990, σ. 116-117, 119-120, 180-181.

τελικά ή εξ όρισμοϋ έμπλοκή τών διανοοϋμένων (αϋτής τής εξαιρετικά δύσκολης νά προσδιοριστέι έπακριβώς κοινωνικής όμάδας)³ στην παραγωγή τοϋ έθνικιστικού λόγου. Οί διανοοϋμενοι έκπροσωποϋνται, δυσανάλογα με τόν άριθμό τους στην κοινωνία, στις τάξεις τοϋ ιδεολογικοϋ αϋτοϋ κινήματος σέ όλες του τις έκδοχές: είναι εκείνοι που πρωτοστατοϋν στη διαμόρφωση, την άνα-παραγωγή και τή διάδοση τών σχετικών ιδεολογημάτων, άλλοτε ως συνειδη-τοί προπαγανδιστές ή άπολογητές κι άλλοτε πάλι ως άποστασιοποιημένοι λόγιοι⁴.

Όπως σέ όλες τις ιδεολογίες, έτσι κι έδω, ή παρουσία τών διανοοϋμένων παραμένει, σέ μεγάλο βαθμό, άδηλη: οί διανοοϋμενοι τείνουν νά άποκρύπτουν την ένεργητική τους συμμετοχή στην παραγωγή και τή διάχυση τών ιδεολο-γιών μεταθέτοντας τόν κεντρικό ρόλο τοϋ ιστορικοϋ υποκειμένου, εξ όνόματος τοϋ όποιοϋ όμιλοϋν, σέ κάποιαν άλλη (πραγματική ή φαντασιακή) όντότητα⁵. Η ιδιαιτερότητα όμως τοϋ έθνικισμού έναντι άλλων σύγχρονων ιδεολογιών έγκειται στο ότι, ενώ τó υποκείμενο πού άναδεικνύεται ως ιστορικά κυρίαρχο είναι συμπιληματικό και κοινωνικά μετέωρο, φαίνεται νά διακρίνεται άπό ού-σιαστική και άπόλυτη ένότητα στο έσωτερικό του: τó έθνος συνιστά για τόν έθνικισμό μιá ιδεατή όντότητα δίχως σημαντικές έσωτερικές διαφοροποιήσεις, με μονοσήμαντες έξωτερικές διακρίσεις άποκλειστικά πρós όμόλογα υποκεί-μενα — πρós άλλα έθνη. Ακόμη κι όταν τó οικείο έθνος συμβαίνει νά κατα-τρύχεται άπό έσωτερικές αντιθέσεις, ή έθνικιστική ιδεολογία υποβαθμίζει τή σημασία τους χαρακτηρίζοντάς τις πρόσκαιρες και εύκαιρακές⁶. Κι αϋτό, διότι κύρια φροντίδα τοϋ έθνικισμού είναι ή άπάλειψη τών έσωτερικών δια-

3. Βλ., μεταξύ άλλων, K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, Λονδίνο 1960, σ. 139-143· T. B. Bottomore, *Elites and Society*, Harmondsworth 1966, σ. 73-74 και A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, Λονδίνο & Basing-stoke 1979, σ. 18.

4. Για την παρουσία τών διανοοϋμένων στα ιδεολογικά κινήματα και τις ήγες τους γενικά, βλ. A. W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, Νέα Υόρκη 1976, σ. 63· S. M. Lipset & A. Basu, «The Role of the Intellectual and Political Roles», στο: A. Gella (έπιμ.), *The Intelligentsia and the Intellectuals*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1976, σ. 124-143 και A. Montefiore, «The Political Responsibility of Intellect-uals», στο: I. Maclean, A. Montefiore & P. Winch (έπιμ.), *The Political Responsibility of Intellectuals*, Cambridge 1990, σ. 226-228. Βλ. επίσης, Π. Λέκκας, «Διανοοϋ-μενοι και ιδεολογία», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη τοϋ Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1994, σ. 201-210. Για την παρουσία τών διανοοϋμένων στις τάξεις τής έθνικιστικής ιδεολογίας, βλ. F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, Νέα Υόρκη 1950 (2η έκδ.), σ. 283 και J. Breuilly, *Nationalism and the State*, Νέα Υόρκη 1982, σ. 344-350.

5. Βλ. A. W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, ό.π., σ. 78-82, 247-248, 279-282 και A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, ό.π., σ. 65-66, 75-77.

6. Βλ. E. Gellner, *Culture, Identity, and Politics*, Cambridge 1987, σ. 10.

φορών και η αποκατάσταση της εθνικής ενότητας που εκλαμβάνεται ως η μόνη φυσική κατάσταση⁷ — έτσι, παρεμπιπτόντως, εξηγούνται οι διάφορες παραλλαγές του ιδεολογήματος της εθνικής ομόνοιας που συναντώνται στους περισσότερους εθνικισμούς.

Η απάλειψη των έσωτερικών διαφορών από την έννοια του έθνους τεκμαίρεται από πολλά επιμέρους εθνικιστικά ιδεολογήματα. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα του εθνικισμού είναι η υπαγωγή όλων των επιμέρους άτομικών ή ταξικών συμφερόντων στο γενικό «έθνικό συμφέρον»⁸. Το ιδεολόγημα του εθνικού συμφέροντος είναι βεβαίως εξαιρετικά ελαστικό και υπόκειται σε πλεΐστες όσες έρμηνείες και χρήσεις. Συνάμα όμως αποτελεί κοινό τόπο όλων των εθνικισμών. Η άρνητική όψη αυτής της σταθεράς συνίσταται στο ότι το πλέον έπονείδιστο έγκλημα που ο σύγχρονος άνθρωπος μπορεί να διαπράξει είναι αυτό της έσχάτης προδοσίας, το οποίο τελείται, κατά τεκμήριο, ενάντια στο έθνος — σε εκείνη, δηλαδή, την οντότητα που προσδιορίζει το χαρακτήρα της κατεστημένης μορφής πολιτικής οργάνωσης (του εθνικού κράτους), αλλά συνάμα την υπερβαίνει σε ιδεολογική σημασία και συναισθηματικό φορτισμό, έπειδή ακριβώς θεωρείται ότι δεν ταυτίζεται απολύτως ούτε με τους έν ισχύει πολιτικούς θεσμούς ούτε με την άσκηση συγκεκριμένης πολιτικής ούτε με επιμέρους (προσωπικά, ταξικά ή παραταξιακά) συμφέροντα⁹.

Όμως το ιδεολόγημα του εθνικού συμφέροντος έχει και θετικές όψεις, οι οποίες συνήθως παραβλέπονται. Η (φαντασική έστω) εξέλιξη των διαφορών στο έσωτερικό του έθνους σημαίνει πώς η νέα αυτή οντότητα αποκτά υπόσταση στην οποία μετέχουν, δίχως έκ των προτέρων διαφοροποιήσεις, όλα τα υπάρχτα ή δύναμει μέλη του εθνικού σώματος. Κατά τουτό, το ιδεολόγημα του εθνικού συμφέροντος δεν θα πρέπει να ιδωθεί μόνον ως ιδιοτελής ή άσύνειδη αποσιώπηση κοινωνικών άδικιών, αλλά και ως έκφραση του αίτήματος για την αναγνώριση ίσης κοινωνικής αξίας σε όλα τα συστατικά μέρη

7. Βλ. σχετ. L. Greenfeld, *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Cambridge, Mass. & Λονδίνο 1992, σ. 3-4, 487.

8. Η ένταση και η έκταση αυτής της υπαγωγής ποικίλλουν από τη μία έκδοχή εθνικισμού στην άλλη και αποτελούν τα μέτρα βάσει των οποίων έχουν επιχειρηθεί διάφορες τυποολογήσεις του φαινομένου με κριτήριο το περιθώριο άνοχής που κατά περίπτωση επιτρέπει. Βλ. σχετ. C. J. H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, Νέα Υόρκη 1931, σ. 164-168. Πρβλ. P. F. Sugar, «External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism», στο: P. F. Sugar & I. J. Laderer (έπιμ.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle & Λονδίνο 1969, σ. 43.

9. Για τη σχέση των έννοιών έθνος και κράτος στο έσωτερικό της εθνικιστικής ιδεολογίας, βλ. Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Αθήνα 1992, σ. 86-89. Πρβλ. H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, Νέα Υόρκη 1944, σ. 21· T. B. Bottomore, *Political Sociology*, Λονδίνο 1979, σ. 99· A. D. Smith, *Theories of Nationalism*, Λονδίνο 1983 (2η έκδ.), σ. 178 και A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, Cambridge 1985, σ. 220.

τοῦ ἔθνους¹⁰. Ἡ νέα συλλογικότητα τοῦ ἔθνους δημιουργεῖ αὐτὴν τὴν περίεργη ὅσο καὶ γνήσια αἰσθησι τῆς «ὀριζόντιας συντροφικότητος», ἡ ὁποία πιστεύω ὅτι συνιστᾷ ἀναγκαῖο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς κατίσχυσης τοῦ ἐθνικισμοῦ — κατίσχυση, ποὺ ἔχει νὰ κάνει καὶ μὲ τὴν ἔκταση τῆς ἀπῆχσής του, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐπιτυχία τοῦ αἰτήματος γιὰ ὑπέρτατη νομιμοφροσύνη πρὸς τὸ ἔθνος ποὺ ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία ἀπευθύνει στὸ σύγχρονο ἄνθρωπο¹¹.

Ὁ περιεκτικός καὶ συνθετικός χαρακτήρας τοῦ ἐθνικιστικοῦ λόγου ἔχει λοιπὸν καὶ αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ διάσταση, ἀφοῦ «προσκαλεῖ τίς μάζες στὴν ἱστορία»¹², μὲ τὸ νὰ ἐντάσσει τὸ (ἄνῳμο καὶ πιθανῶς κοινωνικῶς ὑποδεέστερο) ἄτομο σὲ μία εὐρύτερη ἐνότητα θεωρητικῶς ἴσων ἱστορικῶν ὑποκειμένων¹³. Συνδυασμένος μάλιστα μὲ τὸ παράλληλο ἰδεολόγημα τῆς «ἐπιστροφῆς στὶς ρίζες», ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τίς ἱστοριοδιφικὲς ἐνασχολήσεις τῶν περισσότερων ἐθνικισμῶν, ὁ ρητορικός ἰσονομισμὸς τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας συχνὰ ἐκφράζεται ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἐξιδανίκευση τῶν ἰδιοτήτων ποὺ χαρακτηρίζουν τίς κατώτερες κοινωνικὲς τάξεις τῆς ἐθνικῆς κοινωνίας. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀγροτικὴ τάξη, τὸ ἀξιακὸ σύστημα τῆς ὁποίας ἐξιδανικεύεται σὲ πολλοὺς ἐθνικισμοὺς.

Πρόκειται βεβαίως γιὰ ἱστορικὴ καὶ ὄχι γιὰ λογικὴ συνάρτηση. Ἡ ἰδέα τῆς ἐθνικῆς αὐτοδιάθεσης στηρίζεται ἀξιοματικὰ στὴν ὑπογράμμιση τῆς μοναδικότητος ἐνὸς ἔθνους ἐναντὶ ἄλλων ὁμόλογων συλλογικῶν μορφωμάτων. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη, εἶναι λογικὰ ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν οἰκουμενικότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης: ἡ ἀποκλειστικότητα ποὺ συνοδεύει τὴν ἔννοια τῆς ἐθνικῆς μοναδικότητος ἀντιφάσκει μὲ τὴ βασικὴ αὐτὴ ἀξιακὴ καὶ ἠθικὴ ἀρχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως νὰ ὑπογραμμίζουμε μόνον τίς ἀντιφάσεις ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὸν ἐθνικιστικὸν λόγο, δὶχως ταυτόχρονα νὰ ἀναζητοῦμε

10. Ἡ ἀρχικὴ ἐπισήμανση τῆς συσχέτισης ἀνάμεσα στὸν ἐθνικισμὸ καὶ τὰ κοινωνικὰ δικαιώματα ὀφείλεται στὸν Μάρσαλ. Βλ. ἰδιαίτ. T. H. Marshall, «Citizenship and Social Class», στί: T. H. Marshall, *Class, Citizenship and Social Development*, Westport, Conn. 1973, σ. 65-122 (ἰδιαίτ. σ. 92) καὶ T. H. Marshall, *Social Policy in the Twentieth Century*, Λονδῖνο 1975, Μέρος 1.

11. Τὸ ἔθνος συνιστᾷ τὴ νέα καὶ πραγματικὴ συλλογικότητα τῆς σύγχρονης κοινωνίας, ἐπεὶδὴ «ἐκλαμβάνεται πάντοτε ὡς μιὰ βαθειά, ὀριζόντια συντροφικότητα. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση, εἶναι αὕτη ἀκριβὴς ἡ ἀδελφότητα ποὺ, τοὺς τελευταίους δύο αἰῶνες, ὥθησε τόσα πολλὰ ἑκατομμύρια ἀνθρώπων, ὅχι μόνον νὰ σκοτώσουν, ἀλλὰ νὰ σκοτωθοῦν ἐθελοντικὰ γιὰ χάρη τόσο περιορισμένων φαντασιώσεων.» B. Anderson, *Imagined Communities*, ὁ.π., σ. 16.

12. T. Nairn, *The Break-Up of Britain*, Λονδῖνο 1977, σ. 340.

13. Ἡ πατρότητα τῆς ἐπισήμανσης ἀνήκει στὸν Ρενάν, στὴν κλασικὴ του διάλεξη τοῦ 1882. Βλ. σχετ. E. Renan, «Qu'est-ce qu'une nation?», *Oeuvres Complètes*, τ. I, Παρίσι 1947, σ. 889-890. Βλ. ἐπίσης A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, ὁ.π., σ. 136 καὶ E. Gellner, *Culture, Identity, and Politics*, ὁ.π., σ. 6.

τή στενή σχέση που τον συνδέει με όλο το φάσμα των έκδηλώσεων της νεο-τερικοτήτας. Αν δοῦμε τὰ πράγματα λιγότερο ἀφρημένα και περισσό-τερο ιστορικά, θὰ διαπιστώσουμε τὴ στενὴ συνάρτηση ἀνάμεσα στὴν ἰδέα τῆς ἰ-σονομίας και τὸν ἐθνικιστικὸ συμβολισμό, ἀφοῦ, ἀπὸ τίς πρώτες δυτικοευ-ρωπαϊκές του καταβολές, τὸ αἷτημα τῆς ἐθνικῆς αὐτοδιάθεσης ἐμφανίζεται συν-υφασμένο, σὲ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμό, με τίς ἔννοιες τῆς λαϊκῆς κυ-ριαρχίας και τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη¹⁴. Ἰδιαίτερα μάλιστα ἀπὸ τὸν και-ρὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης και τῆ ραγδαία ἐξάπλωση τοῦ ἐθνικιστικοῦ δόγματος, ὁ ἐθνικισμὸς συνδέθηκε ἀναπόσπαστα με τὴ διάχυση τῆς ἰδέας τῆς ἰσότητος κοινωνικῆς συμμετοχῆς στὸ πολιτικὸ σῶμα¹⁵.

Με αὐτὴν τὴν ἔννοια, ὁ ἐθνικισμὸς ὑπῆρξε σὲ πολλές στιγμές τῆς ἱστο-ρίας του ἰδεολογία με σαφῶς ἐπαναστατικὸ περιεχόμενο¹⁶. Ἀποπειράθηκε νὰ ἀνατρέψει ἢ νὰ ἀλλάξει πολιτικὰ και κοινωνικὰ καθεστῶτα ποὺ ἐδράζονταν σὲ παραδοσιακοὺς τύπους νομιμοφροσύνης, μεταστρέφοντας τὴν ἐστία τῆς νο-μιμοποίησης τῆς πολιτικῆς πράξης ἀπὸ τὸ θεῖο ἢ τὸ κληρονομικὸ δίκαιο στὴν ἰσότημη συμμετοχὴ και τὴν ἐνεργὴ συναίνεση τοῦ ἐθνικοῦ σώματος. Ὁ ἐθνι-κισμὸς προσπάθησε νὰ ἐγκαθιδρύσει καινοφανεῖς πολιτικὲς ὀντότητες, εἴτε μεταλλάσσοντας τὸ χαρακτῆρα ὑφιστάμενων κρατικῶν ἐνοτήτων εἴτε ἐπιχει-ρώντας τὴν ἀναδιάταξή τους σὲ νέα σχήματα: σὲ ἐθνικὰ κράτη, ἐντὸς τῶν ὁποίων δὲν θὰ ὑπῆρχε κανενὸς εἵδους προγενέστερο κοινωνικὸ κριτήριο ἢ προ-νόμιο συμμετοχῆς, παρὰ μόνον ἡ ὁμολογία σὲ κοινὲς πολιτισμικὲς ἀρχές. Ἐχω τὴν ἀποψη πὼς ἡ ἐπαναστατικότητα αὐτὴ τοῦ ἐθνικιστικοῦ φαινομένου εἶναι ἐγγενὴς και δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαλειφθεῖ ἀπολύτως, τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴ ρητορεία του: στὴν ιδιότητα τοῦ ἐθνικοῦ μέλους (στὸ δικαίωμα, δηλαδή, τῆς συμμετοχῆς σὲ μία κοινότητα ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ συγκεκριμένο σύστημα πολιτισμικῶν ἀξιών) ἀποδίδεται, σχεδὸν ἀναγκαστικά, ἰσονομικὸ πε-ριεχόμενο, ἀφοῦ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ μέλη τοῦ ἔθνους θεωροῦνται ἐξ ὀρισμοῦ κληρονόμοι και ἐντολοδόχοι τῆς ἴδιας πολιτισμικῆς παρακαταθήκης¹⁷.

Στὸ σημεῖο μάλιστα αὐτὸ εἶναι ἴσως σκόπιμο νὰ μὴ λησμονοῦμε και μίαν ἀκόμη ιδιότητα τοῦ ἐθνικισμοῦ: τὴ δυνατότητά του νὰ συνδυάζεται με ἄλλες πολιτικὲς ἰδεολογίες (φιλελεύθερες, σοσιαλιστικὲς κ.ο.κ.), τῶν ὁποίων τὰ προτάγματα ἐνδέχεται νὰ ἀντιβαίνουν στὴν ιδιότυπη ἐθνικιστικὴ λογική.

14. Βλ., μεταξὺ ἄλλων, A. Cobban, *The Nation State and National Self-Determi- nation*, Λονδῖνο και Γλασκῶβη 1969 (2η ἐκδ.), σ. 62-63.

15. Βλ. A. Touraine, «The Idea of Revolution», *Theory, Culture and Society*, 7 2-3 (1990), σ. 123-124.

16. Βλ. H. Kohn, «Nationalism», ὁ.π., σ. 149. Πρβλ. D. Thomson, *Europe since Napoleon*, Harmondsworth 1966, σ. 130, 588-589.

17. Γιά τὸν κατεξοχὴν πολιτισμικὸ ὀρισμὸ τῆς ἔννομιας ἔθνος, βλ. Π. Λέκκας, «Ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία», ὁ.π., σ. 90-92, 121-124.

Τὸ περίεργο βεβαίως εἶναι πὼς οἱ συγκερασμοὶ ποὺ προκύπτουν ἀπὸ παρόμοιους ιδεολογικοὺς συνδυασμοὺς φαίνεται νὰ βαραίνουν πάντοτε ὑπὲρ τοῦ ἐθνικιστικοῦ προτάγματος καὶ εἰς βάρος τῶν οἰκουμενικῶν ἢ διεθνιστικῶν κελυσμάτων τοῦ ἄλλου ιδεολογικοῦ ἐταίρου. Πὼς ἄλλιῳ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουμε λ.χ. τὴ συνύπαρξιν τοῦ ἐθνικισμοῦ ὅχι μόνον μὲ τὸν τριτοδιεθνικὸ σοσιαλισμὸ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ διάφορα ἀπελευθερωτικὰ κινήματα τοῦ λεγόμενου Τρίτου Κόσμου, τὰ ὁποῖα εἶχαν σαφῶς κοινωνικὴ διάσταση; Καὶ πὼς ἄλλιῳ θὰ ἔπρεπε νὰ συλλάβουμε τὴν παράδοξιν σύμφυρσιν τῶν ἐθνικῶν ἔθνος καὶ λαὸς στὴν σοσιαλιστικὴ ρητορεία; Βεβαίως, ἡ σχέση τοῦ σοσιαλισμοῦ πρὸς τὸν ἐθνικισμὸ παραμένει ἱστορικὸ πρόβλημα πρώτου μεγέθους, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπαρκῶς διερευνηθεῖ, μὲ δεδομένη μάλιστα τὴν ἀναμφίβολη ἀμνηχανία μεγάλου μέρους τῆς σοσιαλιστικῆς σκέψης ἀπέναντι στὸ ἐθνικιστικὸ φαινόμενο¹⁸. Ὅμως δὲν θὰ πρέπει κι ἐδῶ νὰ λησμονοῦμε τίς περίεργες, λογικὰ ἀφύσικες, μὰ ἱστορικὰ ὑπαρκτὲς συζεύξεις τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας μὲ τὰ σοσιαλιστικὰ ἰδεώδη, συζεύξεις ποὺ δείχνουν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐθνικιστικὴ ιδεολογία δὲν ἀποτελέσκει παντοῦ καὶ πάντοτε ἰδιαιτέρο καὶ ἀποκλειστικὸ κτῆμα τῶν κοινωνικῶν τάξεων ποὺ ἄρχουν ἢ ἔχουν σαφῶς συντηρητικὸ κοινωνικο-πολιτικὸ προσανατολισμό.

Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ βεβαίως πλευρά, ὁ ἐθνικισμὸς ἔχει συχνὰ ταυτισθεῖ μὲ τίς ἀντιδραστικότερες μορφὲς οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης, συνδυασμένες μὲ κατασταλτικὰς πολιτικὰς ρυθμίσεις καὶ πολιτισμικὴ ἀνελευθερία. Πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς τίς ταυτίσεις εἶναι φυσικὰ συμπτώματα μιᾶς ιδεολογίας, ἡ ὁποία παραμένει, πρωτίστως, ιδεολογία τῆς ἐξουσίας: σὲ αὐτὴν ἐξάλλου ἀποβλέπει ὁ ἐθνικισμὸς καὶ αὐτὴν, ἂν ἐπιτύχει μὲ τὴ διατήρησιν ἢ τὴν ἐγκαθίδρυσιν ἐθνικοῦ κράτους, συντηρεῖ. Ὅπως ὅλες λοιπὸν οἱ ιδεολογίαι τῆς ἐξουσίας, ἔτσι καὶ ὁ ἐθνικισμὸς περιέχει δυνητικὰ τὴ διάστασιν ἀνάμεσα σὲ «ἰσονομικὰς συμβολικὰς ἀξίες» καὶ σὲ «ἱεραρχικὰς λειτουργικὰς ἀξίες»¹⁹. Κατὰ τοῦτο, ἀποτελεῖ μᾶλλον κοινὸ τόπο ἡ ἐπισήμανσιν τῶν πρακτικῶν ἀντιφάσεων τοῦ ἐθνικισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἀπόκρυψιν ὑπαρκτῶν κοινωνικῶν ἀνισοτήτων μὲ τὸν ἀφρημένον καὶ φαντασιακὸ ἰσονομισμὸ τῶν γενικῶν του ἀρχῶν²⁰.

Πράγματι, ὁ ἐθνικισμὸς ἔχει ὑποστῇ πολλαπλὰς ταξικὰς καὶ παραταξιακὰς χρήσεις. Ἡ λειτουργικότητά του στὴν ἐξυπηρέτησιν ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν συμφερόντων ποὺ συμβαίνει νὰ νέμονται τὴν ἐξουσία (καὶ ἄρα μποροῦν

18. Βλ. ἐνδεικτικὰ W. Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton N. J. 1984 καὶ E. Nimni, *Marxism and Nationalism*, Λονδὶνον καὶ Concord, Mass. 1991.

19. Βλ. M. Matossian, «Ideologies of Delayed Industrialization: Some Tensions and Ambiguities», *Economic Development and Cultural Change*, 6/3 (1957/58), σ. 227-228.

20. Βλ. T. Nairn, *The Break-Up of Britain*, ὁ.π., σ. 24.

νά τὸν χρησιμοποιοῦν) εἶναι προφανὲς ὅσο καὶ παλαιόθεν διαπιστωμένη²¹. Ἀρκεῖ ἐδῶ ἀπλῶς νὰ ἀναφέρουμε τὶς μονομερεῖς ἰδιοποιήσεις τοῦ ἐθνικιστικοῦ προτάγματος ἀπὸ μεμονωμένες κοινωνικὲς τάξεις ἢ πολιτικὲς παρατάξεις, τὶς ἐπιλεκτικὲς ἐπικλήσεις τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος κατὰ τὴν ἄσκηση καθόλα ἰδιοτελῶν πολιτικῶν, ἢ τὶς χρήσεις τῶν ἐθνικιστικῶν συναισθημάτων γιὰ ἐσωτερικὴ κατανάλωση μὲ στόχο τὴν ἐκτόνωση κοινωνικῶν ἐντάσεων. Τὸ τελευταῖο εἶναι κάτι ποὺ τὸ γνωρίζει σχεδὸν ἐνστικτωδῶς ὁποιοσδήποτε ἀσκεῖ ἐξουσία στὸ σύγχρονο πλαίσιο τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει προσφορὸτερη μέθοδος γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν ἀνόμοιων τμημάτων ἐνὸς σύγχρονου πολιτικοῦ σώματος ἀπὸ τὴ συνένωσή τους ἐναντίον ἐξωτερικῶν «ἐθνικῶν» ἐχθρῶν²². Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ πῶς, ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀμοιβαιότητα τῶν χρήσεων καὶ ἡ περίεργη σύμπτωση ποὺ χαρακτηρίζει ἀντιμαχόμενους μεταξὺ τους ἐθνικισμοὺς στὸ ρόλο τους ὡς ἰδεολογῶν ἐξουσίας. Ἡ ἐμπλοκὴ στὸν πόλεμο τῶν νήσων Φόκλαντς (ἢ Μαλβίνας — ἐξαρτᾶται πῶς θὰ τὸ δεῖ κανεὶς) εἶχε σχεδὸν ταυτόσημα κίνητρα καὶ γιὰ τὸν στρατηγὸ Γκαλτιέρι καὶ γιὰ τὴν Μάργκαρετ Θάτσερ. Τὸ ὅτι συνέβη νὰ ὀδηγήσει τὸν ἕναν σὲ ταπεινωτικὴ πτώση καὶ τὴν ἄλλη σὲ συντριπτικὴ ἐκλογικὴ ἐπιτυχία εἶναι, πιστεύω, μᾶλλον ἔλασσαν σὲ σημασία.

Τὸ ὅτι ἐξαιτίας τῆς πλαστικότητάς του ὁ ἐθνικισμὸς ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ νομιμοποίηση ἢ τὴν ἀπόκρυψη καθεστῶτων κοινωνικῆς ἐκμετάλλευσης συνιστᾷ ἀπολύτως ἰσοβαρὲς πρόβλημα μὲ τὸ ὅτι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ, ἐξίσου εὐχερῶς, γιὰ τὴν καταπολέμηση καὶ τὴν ἀνατροπὴ τέτοιων καθεστῶτων. Καὶ στὶς δύο πάντως περιπτώσεις οἱ χρήσεις ποὺ ἡ ἀσάφεια τοῦ ἐθνικιστικοῦ συμβολισμοῦ ἐπιτρέπει δὲν ἀρκοῦν γιὰ τὴν ἀναγωγή τοῦ φαινομένου σὲ ἀπλὴ ταξικὴ ἰδεολογία καὶ τὸ συνολικὸ ἐξορκισμό του μὲ ἀνάλογους ὅρους²³. Ἀπὸ τὴν ἀποψη λοιπὸν αὐτῇ, παρόμοιες χρήσεις ἀποτελοῦν πράγματι τὸ λιγότερο σημαντικὸ καὶ ἐνδιαφέρον πρόβλημα γιὰ τὴν ἀνάλυσή²⁴. Ἐκεῖνο ποὺ προέχει εἶναι νὰ μπορέσουμε κάποτε νὰ ἐξηγήσουμε γιατί ὁ πλαστικὸς ἐθνικιστικὸς συμβολισμὸς καὶ τὸ ἐξ ὀρισμοῦ ἀσαφὲς ἰδεολόγημα τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος κατορθώνουν νὰ συγχωνεύουν πρῶτα ὅλες τὶς ἄλλες ἀντιλήψεις περὶ συμφέροντος καί, ἔτσι, νὰ ὑπόκεινται σὲ ὁποιοσδήποτε χρήσεις γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ἐπιμέρους συμφερόντων.

21. Βλ. K. Renner, «The development of the National Idea» [1917], στὸ: T. B. Bottomore & P. Goode (ἐπιμ.), *Austro-Marxism*, Ὁξφόρδη 1978, σ. 119.

22. Βλ. σχετ. E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, ὁ.π., σ. 91.

23. Βλ. J. Llobera, «Catalan National Identity: the dialectics of past and present», στὸ: E. Tonkin, M. McDonald & M. Chapman (ἐπιμ.), *History and Ethnicity*, Λονδίνο καὶ Ν. Ὑόρκη 1989, σ. 249.

24. Βλ. A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, ὁ.π., σ. 220.

Βεβαίως, η ρευστότητα του προγραμματικού περιεχομένου είναι φυσικό να χαρακτηρίζει τον εθνικιστικό λόγο περισσότερο πριν από την απόκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας παρά μετά από αυτήν. Η ασάφεια συμβάλλει αναμφίβολα στη διεύρυνση της εθνικιστικής απήχησης, αποθαρρύνει τις αποσχιστικές τάσεις και αποτρέπει την πιθανότητα να αποξενωθούν όρισμένα τμήματα του εθνικού σώματος εξαιτίας συγκεκριμένων ιδιοποιήσεων του εθνικιστικού προτάγματος από όρισμένα άλλα. Στο πλαίσιο όμως του εγκαθιδρυμένου εθνικού κράτους και με τον εθνικισμό στο ρόλο της επίσημης ιδεολογίας, τα περιθώρια ευελξίας αναπόφευκτα περιορίζονται, αφού ο εθνικισμός καλείται να λειτουργήσει ως εκείνη κατεξοχήν ή ιδεολογία που νομιμοποιεί την ύπαρξη και τη μορφή της κατεστημένης εξουσίας. Είναι λοιπόν επόμενο πώς ανάλογα με τη συγκεκριμένη μορφή που έχει προσλάβει και τις συγκεκριμένες χρήσεις που υφίσταται στην πράξη, ο εθνικισμός να αναλαμβάνει και ρόλο απολογητή. Αυτό είναι το κόστος της επιτυχίας του. Ως επίσημη ιδεολογία, ο εθνικισμός καλείται να δικαιολογήσει όχι μόνον την ίδια την ύπαρξη του εθνικού κράτους, αλλά και τις συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές που αυτό ακολουθεί ή το συγκεκριμένο κοινωνικό καθεστώς το οποίο αναπαράγει.

Στο πλαίσιο πάντοτε του εθνικού κράτους, είναι επόμενο ή ταυτότητα που ο εθνικισμός οικοδομεί και συντηρεί να διαχέεται με συστηματικό και μεθοδικό τρόπο. Τουτό συντελείται μέσα από αναγνωρισμένους για το σκοπό αυτό θεσμούς κοινωνικοποίησης, οι οποίοι αποκτούν απολύτως «εθνικό» χαρακτήρα και σε ό,τι αφορά στο περιεχόμενο της λειτουργίας τους και σε ό,τι αφορά στον κεντρικό τους έλεγχο. Αρχεί να θυμηθούμε εδώ τον χαρακτηριστικό επιθετικό προσδιορισμό παρόμοιων θεσμών, όπως λ.χ. *Εθνική Παιδεία* ή *Εθνικό Πανεπιστήμιο*, και, βεβαίως, να αναλογιστούμε τον κρίσιμο ρόλο των διανοούμενων σε ανάλογους χώρους αναπαραγωγής των επίσημων πλέον εθνικών ιδεολογημάτων²⁵.

Πράγματι, η επίσημη ιδεολογία του εθνικού κράτους διαχέεται κυρίως από την προς τουτό όρισμένη *Εθνική Παιδεία*. Στο βαθμό που οι σύγχρονοι εκπαιδευτικοί θεσμοί, με την πρωτεύουσα σημασία τους στη διαδικασία κοινωνικοποίησης του ατόμου, είναι στενά συνυφασμένοι με τον τύπο της πολιτικής εξουσίας, ή ενιαία και κεντρικά ελεγχόμενη λειτουργία τους στο εθνικό κράτος αποβλέπει στην κατασκευή της εθνικής ταυτότητας και την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης. Αυτό πραγματοποιείται με την συστηματική εγχάραξη των ιδεολογημάτων του εθνικού συμφέροντος, της εθνικής αλληλεγγύης, της εθνικής ομόνοιας κ.ο.κ. και την «όμογενοποίηση» των μελών του

25. Για την πολύμορφη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στους διανοούμενους και το κράτος γενικά, βλ., μεταξύ άλλων, A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, 6.π., ιδιαιτ. σ. 49-53.

έθνοκρατικοῦ σώματος, πέρα ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς κοινωνικὲς διακρίσεις πού τὸ διέπουν. Κατὰ τοῦτο, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἐθνικισμὸς πράγματι διδάσκεται, ἀφοῦ τὸ ἐθνικὸ κράτος διαπαιδαγωγεῖ, πρωτίστως, ἐθνικὰ ὑποκείμενα. Μὲ τὴν ὑποχρεωτικὴ διδασκαλίᾳ τῆς (πιθανῶς ἀποκαθαρμένης) ἐθνικῆς γλώσσας, τῆς (ἐπιλεκτικῶς συγγραφείσης) ἐθνικῆς ἱστορίας, τῶν (λειτουργικῶς ἐκλογικευμένων) ἐθνικῶν στερεοτύπων κ.τ.λ., ἡ ἐθνικὴ ἐκπαίδευση ἀποβλέπει στὴ δημιουργία ὑποδειγματικῶν φορέων τῆς ἐπίσημης ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας, μὲ ὅλη τὴν ἰσονομικὴ ἀσάφεια πού τὴ χαρακτηρίζει²⁶. Πρὸς ἐπίρρωση αὐτοῦ τοῦ σημείου, ἂς φανταστοῦμε τί σημαίνει ἡ ὑπαρξὴ ἐνιαίας διδασκτέας ὕλης σὲ μία χώρα μὲ ἔντονες κοινωνικὲς ἀντιθέσεις, ὅπως ἡ Ἀγγλία, ὅπου ὅμως ὁ ἐθνικισμὸς ὄχι μόνον δὲν βρίσκεται σὲ ἔξαρση, ἀλλὰ εἶναι τόσο στέρεα ἐμπεδωμένος, ὥστε νὰ μὴ προκαλεῖ τὴν προσοχή. Παρὰ ταῦτα, ὑπάρχει καὶ λειτουργεῖ — καὶ μάλιστα πολὺ ἀποτελεσματικά, ἀφοῦ ὁ μαθητὴς τοῦ Public School στὸ Winchester, τὸ Harrow ἢ τὸ Eton διαπαιδαγωγεῖται στὸν ἴδιο ἰσονομικὸ μῦθο τοῦ ἀγγλικοῦ ἔθνους μὲ τὸν μαθητὴ τοῦ Comprehensive School ἀπὸ τὸ Laughborough, τὸ Birkenhead ἢ τὸ Brixton.

Ὅλα αὐτὰ δὲν σημαίνουν βεβαίως πὼς τὰ μέλη τοῦ ἐθνικοῦ σώματος ἀφομοιώνουν καὶ ἀναπαράγουν τὴν Ἑθνικὴ Ἰδέα κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο. Στὸ βαθμὸ πού ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία περιστρέφεται γύρω ἀπὸ μία ἀφαίρεση μὲ ἔντονα φαντασιακὰ χαρακτῆρα καὶ οὐτοπικὲς ἀπολήξεις²⁷, εἶναι ἐπόμενο ἡ «κατανάλωση»²⁸ τῶν ἐθνικιστικῶν ἰδεολογημάτων νὰ ποικίλλει σὲ ἔνταση καὶ χροιά, ἀνάλογα μὲ δεδομένες κατὰ περίπτωσιν κοινωνικὲς παραμέτρους ἢ ἀκόμη καὶ συγκυριακοὺς λόγους. Στούς δεύτερους θὰ συμπεριλάμβανα, πολὺ σχηματικά, τὴ φάσιν ἐξέλιξης ἐνὸς ἐθνικισμοῦ, τὶς ὑποκειμενικὲς του δυνατότητες νὰ διαχέει τὰ μηνύματά του καὶ τὴν ταύτισή του μὲ συγκεκριμένους ἀπόπειρες πολιτικῆς ἐφαρμογῆς ἢ κατάρχεις τῶν κελευσμάτων του. Οἱ παράγοντες αὐτοὶ παρέχουν τὰ κριτήρια βάσει τῶν ὁποίων διακρίνονται οἱ «μόνιμοι ὁπα-

26. Γιά τὴ συσχέτιση ἐθνικισμοῦ καὶ ἐκπαίδευσης, βλ. E. Gellner, *Thought and Change*, Λονδίνο 1964, σ. 164-175 καὶ E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Ὁξφόρδη 1983, σ. 50-62, 134-143.

27. Γιά τὸ φαντασιακὸ καὶ χιμαιρικὸ περιεχόμενο τῆς Ἑθνικῆς Ἰδέας, βλ. Π. Λέκκας, *Ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία*, ἔ.π., σ. 93-96. Βλ. ἐπίσης τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ ἔθνους ὡς «φαντασιακῆς κοινότητος» ἀπὸ τὸν Ἀντερσον καὶ ὡς «νοητικῆς κοινότητος» ἀπὸ τὸν Γκίντενς — βλ. B. Anderson, *Imagined Communities*, ἔ.π., ἰδιαιτ. σ. 15 καὶ A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, ἔ.π., σ. 219, ἀντίστοιχα. Πρβλ., τέλος, R. Emerson, «Nationalism and Political Development», *The Journal of Politics*, 22/1 (1960), σ. 10.

28. Γιά τὴν ἀναλυτικὴ διάκριση μεταξὺ τῆς «παραγωγῆς» καὶ τῆς «κατανάλωσης» τῶν ἐθνικιστικῶν ἰδεῶν, καθὼς καὶ γιὰ τὶς παρεπόμενες ἔννοιες τῆς ἐθνικῆς θεωρίας καὶ τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος, ἀντίστοιχα, βλ. Π. Λέκκας, «Ἡ συγκρότηση τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας: ἐθνικὴ θεωρία καὶ ἐθνικὸ φρόνημα», *Πρακτικὰ τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου Ἑθνος - Κράτος - Ἑθνικισμός*, Ἀθήνα 1995, σ. 233-252.

δοί» του εθνικισμού από τους λεγόμενους «ευκαιριακούς πατριώτες»²⁹.

Στις δεδομένες, κατά περίπτωση, κοινωνικές παραμέτρους, θα πρέπει να αναφερθούν οι διαφορετικές προσλήψεις και παραστάσεις του έθνους, που ή κάθε κοινωνική τάξη δημιουργεί με βάση τα δικά της συμφέροντα ή τις ιδιαίτερες ένδοταξικές της παραδόσεις³⁰. Η ποικιλία των ταξικών αποκρίσεων στο εθνικιστικό πρόταγμα έχει βεβαίως να κάνει με την πολυμορφία του κοινωνικού υποστρώματος της συγκεκριμένης ιδεολογίας σε όλο το χωρο-χρονικό φάσμα της παρουσίας της και δεν θα πρέπει να εκπλήσσει. Εκείνο που προξενεί περιέργεια είναι το εξής: παρά τη διάσταση ανάμεσα στις διαφορετικές προσδοκίες που το κάθε κοινωνικό στρώμα προσαρτᾷ στη δική του πρόσληψη της ιδέας του έθνους, ή εθνικιστική ιδεολογία κατορθώνει, εν τέλει, να συνενώνει, παρά να διαιρεί τα (έν πολλοῖς άνομοιόμορφα και σίγουρα άνισα μεταξύ τους) μέλη του εθνικού σώματος. Τοῦτο πιθανῶς να οφείλεται στον πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα του εθνικιστικού συμβολισμού, ό οποίος επιτρέπει, με τον συναισθηματικό φορτισμό και την ασάφεια που συνήθως τον διακρίνουν, την άποσιώπηση ύφιστάμενων διαφορών και την καλειδοσκοπική άφομοίωση τῆς ‘Εθνικῆς ‘Ιδέας³¹.

Παρότι ὅμως άναγκαία, ή παραπομπή στον εθνικιστικό συμβολισμό και την εθνικιστική ρητορεία νομίζω πώς, σε τελική άνάλυση, έχει μάλλον περιγραφική, παρά άναλυτική άξία. Αυτό που προσπαθῶ να πῶ είναι πώς ή άναφορά στη φαινομενολογία του εθνικισμού δεν άρκει για να συλλάβουμε τη διαταξική έκταση του εθνικιστικού προτάγματος. Γιατί διαφορετικές κοινωνικές ομάδες με διαφορετικά και συχνά άντιμαχόμενα συμφέροντα συνευρίσκο-

29. Βλ. B. C. Shafer, *Faces of Nationalism*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1972, σ. 11. Πρβλ. R. E. Lane, «Tense Citizen and the Casual Patriot: Role Confusion in American Politics», *Journal of Politics*, 27 (1965), σ. 735-740.

30. Για τις ταξικές προσλήψεις του έθνους, βλ., μεταξύ άλλων, M. Weber, «Structures of Power» [1922], στί: H. H. Gerth & C. Wright Mills (έπιμ.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Λονδίνο 1979, σ. 174· F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, β.π., 1950, σ. 239, 274· W. F. Wertheim, «Nationalism and Leadership in Asia», *Science and Society*, XXVI/1 (1962), σ. 12-14· Royal Institute of International Affairs, *Nationalism*, β.π., σ. 258-259, 264-276· A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, β.π., σ. 179 και E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, β.π., σ. 12, 73-74, 116, 120-121. Για τη σχετική «επιδεικτικότητα» των διάφορων κοινωνικών τάξεων στον εθνικισμό, βλ. M. S. Handman, «The Sentiment of Nationalism», *Political Science Quarterly*, 36 (1921), σ. 114-120.

31. «Τό κρίσιμο στοιχείο φαίνεται να είναι ή εφεύρεση συναισθηματικῶς και συμβολικῶς φορτισμένων γνωρισμάτων άναγνώρισης, παρά οι ὅροι και οι στόχοι τῆς ἴδιας τῆς συμμετοχῆς. Η σημασία αὐτῶν των γνωρισμάτων ἔγκειται άκριβῶς στην άπροσδιόριστη καθολικότητά τους.» E. Hobsbawm, «Introduction: Inventing Traditions», στί: E. Hobsbawm & T. Ranger (έπιμ.), *The Invention of Tradition*, β.π., σ. 11.

νται, παρά τις ιδιαιτερότητές τους, στο έσωτερικό των όπαδών της ίδιας ιδεολογίας; Πιστεύω πώς το πρόβλημα στο σημείο αυτό άπορρέει από την περιορισμένη έννοιολόγηση της κοινωνικής θεωρίας, ή όποία υποθέτει κάποια ευθύγραμμη διασύνδεση ανάμεσα στη διακρίβωση των αντικειμενικών διαφορών μεταξύ των κοινωνικών μορφωμάτων άφενός και τή συλλογική συμπεριφορά τους άφετέρου. Όμως το κοινωνικό υποκείμενο ενεργεί και ως φορέας ιδεολογίας και, κατά τοῦτο, βρίσκει τρόπους νά συνδυάζει τή «λογική τοῦ συμφέροντος» με τή «λογική των άρχών» που συνεχίζουν νά προσδίδουν νόημα στην κοινωνική του ύπαρξη³². Σε αὐτήν άκριβώς τήν κατεύθυνση πρέπει, νομίζω, νά στραφεί ή θεωρητική και συγκριτική μελέτη τοῦ έθνικιστικοῦ φαινομένου, για νά έξηγήσει τήν καθολική, σχεδόν ύπερταξική του άπήχηση.

---

32. Βλ. G. Sartori, «Politics, Ideology, and Belief Systems», *The American Political Science Review*, LXIII/2 (1969), σ. 410. Για μία έκτεταμένη κριτική στις προσεγγίσεις των ιδεολογικών φαινομένων με βάση τον αντικειμενισμό, βλ. Π. Λέκκας, *Η έθνικιστική ιδεολογία*, έ.π., σ. 27-33, 39-42.